

II

Другого дня тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осокорами. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вповодж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворухився. Над полем миготіло марево.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішне літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви й скидали додолу на тік і снопи, й розв'язь.

На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десятку частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодіці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батоном у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперішив снопа, що рипиця луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині, — загукали молотники, сміючись. Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотить свою частку до вечора. Ввечері Нимидора з Джериною принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та трусок на припічку в челюстях. Коло печі Джериного та Нимидори сиділи й прядли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки й м'яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, наче дим. Молода Нимидора прядла й співала. Вона була зовсім щаслива: теперечки вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наворачалась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумавсь. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прядти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, неважаючи на те що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапав своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав конем до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякітакі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обіззався:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче заклакли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу. Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Деякі чоловіки, дов'язували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батоном. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув як несамовитий, на людей, кинувся до Миколи й почав періщити його батоном. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерию перед його очима.

Микола вийшов за панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясним світлом Вербівку. Всі верби було видно, як удень. Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я повечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола. — А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотивсь місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився: бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижаний. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатити жидові гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим гарцем. Люди мусили годувати качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба. Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь сльози. Осавула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к різдву. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі м'ясиці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився: в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе

лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадати землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідати старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священник.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув. В чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі, — промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки панії Бжозовській, на дорогі найдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В велику п'ятницю поховали старого Джеря. Сім'я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платити подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок завітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці. Немидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, неначе дівка? — ледве промовив Микола. — Ти співаєш веселі пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кус зозуля, та так мені забажалось, щоб вона накувала мені багато год живоття. Як гляну я навкруги на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселі пісні хочеться співать.

— Співай, жінко, жалібної, то мені, може, буде легше, — промовив сумно Микола. — Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам так погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платити подушне.

— Дасть бог, вродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрати та звозити в тік.

Нимидора перестала веселі пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив, Нимидора

розказала матері за розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журишся? Дасть бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився богу. Може б, нам господь послав талан та добрий врожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно богові пороги оббивати. Коли є той бог на світі, то він бог панський, а не мужицький, бо все добро оддає панам, а нам не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам господь долі не дає, що ми таке верземо та богу не молимося! — промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у йому поради й відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечами та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова на груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа. За ним обізвався й Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спанхнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависність до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених

губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікати в вічі? То ти смієш мені підбивати народ? Та я зараз дам знати становому й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запровоторю! — крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, однак поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола з чоловіками додому та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікати з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напихваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі, — не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідком за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки та й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці. Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і щовечора насипають повні кишені пашні, вертаючись додому. Він понабріхував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, і ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами; і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих київ.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину, — приказував Микола, — адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само папські, робимо панові, як воли, він нас не частує брагою, а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, — говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі, — приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признався навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх однокумців в москалі, та ще як можна швидше. Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумавсь. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прясти.

Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лицю. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважить. Микола сидів, одягнутий в свиту.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прости. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казать, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножом штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддять в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидать? Доле моя, щастя моє! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок і сам залився сльозами, як мала дитина. — Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадать! — сказав Микола.

— Що ж я буду в світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножом пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в квартиру, а ти одчиняй двері.

— Пропаша я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко карасш? Коли ж тебе дождать додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості», — одказав Микола словами пісні, — а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся, не де дінусь.

Нимидора кинулась до коліски й схиялась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що застаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневірталась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, цоцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випроводила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потаєнці втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода плетється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в попелі, мигочучи синім одліском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи — все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвильками й брижжами по стінах, трусивсь, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею.

Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кривавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла. Одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата — все було залите червоним світлом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора, їй здалося, що горить усе небо, що запалилась уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Нігде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світу за слізьми не бачила, я про вас і забула. Стара мати заголосила на весь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що ж ми тепер в світі божому будемо діять та робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози. Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало. А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки,

притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світлом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно весь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузенька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед рядка стіжків знов спахнула вогняна квітка, лизнула тричі огняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки суспіль, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало заразом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався докупи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на греблю, на верби, на широку долину. Кругом неба однизу стояла чорна, як земля, смуга, неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбури тополь чорніли проти вогню, ніби виковані з заліза. Все село було видко, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Весь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Растивиця крутилась на левадах, ніби вогняна гадюка, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбури осокорів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозору кров хтось накладав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бевкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула покатав конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди, і всі побігли до току. Чоловіки з сокирами, молодіці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обстали лавою огняний тік, пороззявлявши рота й стоячи на одному місці. Одна баба з ляку чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, неначе донський козак з списом. Пан кричав, осавула верещав, економ репетував, скакаючи скрізь на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кілька десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Двоє барил з водою стояло коло стіжка. Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в осередок току, до клуні. Другий рядок старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядками коло полум'я. Зайнялись і ті старі скирти, і неначе з землі виник одразу другий ряд огнених кучерявих квіток. Огонь лився далі, мов хвиля на воді; можна було бачити очима, як він посовувався по стіжках. Вже зайнялась довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилась з-під її високої покрівлі, прорвалася і валувала вгору, ніби вище од самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить з усіх боків. Почали летіти ніби пучками й фонтанами іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додолу на поле. З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку. Вихор закрутив вогнем. З огню почало викидати цілі снопи й шпурляло їх угору, як кидають подавальники вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків, піднімались угору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займались вгорі на вогні, тріпали вогняними крильцями й падали ніби кулями й грудками в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Навкруги окопів тополі посохли і незабаром запалали, неначе рядки ставників. Швидко дум став менший і біліший. Де були стіжки, там лежали й жеврілі купи вогняної мерви. Тополі жевріли, неначе хто позабивав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабкіше й тихіше. Червоне кружало серед неба поменшало, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік...

— Отак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки. — Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав наче сам у себе Кавун. — А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум'ї? Як літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидіть дома та не рипаться, — обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вгледів купу верб коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився на ті верби, під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! Кидаймо та ходім просто лісом, поки пан нам присвічує, — промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіка ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блимав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, ніби через сон. В неї голова ніби горіла вогнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалось, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола і небіжчик старий Джеря молотять огняні снопи; з снопів сипляться не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалось, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все б'ють червоними залізними ціпами по вогняних снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіться! Вони з червоного гарячого заліза... А які в їх очі! Боже мій! в їх не очі, а жарини горять в ямках! Нащо вони молотять той огонь! Невже ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів?

— Що ти говориш, дочко? Схаменись! Перехрестись та помолись богу! — промовила Джериха і почала будить Нимидору та торсать її за плечі. Нимидора не могла опам'ятатися й була гаряча, як огонь. Джериха достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо! — обізвалась нишком Нимидора, підвівшись з постелі. — Чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий.

Нимидора схопилась з лави й кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо, гляньте, як видно надворі! Я бачу весь двір і садок. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіться! Та такий гарний та ясний, як сонце, а на йому золота одежа та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку й повела її силою до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? Що з тобою? — говорила Джериха та все хрестила

Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя! Боже мій!.. Микола стає вогнем, піднімається й летить угору! Боже мій! він полетів до неба і вже не вернеться до мене! Пропаща я навіки! — крикнула несамовито Нимидора чудним голосом і впала знов на лаву, як камінь. Джериха перелякалась і не знала, що робить. До самого світу вона хрестилась та молилась, поки Нимидора заснула важким, тяжким сном.